

УДК 94(477)«1914–1918»

© Андрій ТАРАСОВ

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1914–1917): ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ

У роботі проаналізовано етнічні групи військовополонених Центральних держав у роки Першої світової війни на території Півдня України. Автор вказує на важливе значення праці військовополонених для економіки Російської імперії, особливо для важкої промисловості. Дослідник також охарактеризував специфіку роботи військовополонених на підприємствах регіону. Зазначається, що через особливу політичну позицію російського уряду військовополонені з числа слов'ян і румунів мали кращі умови в полоні. Багатоетнічність Півдня України зумовлювала специфіку контактів військовополонених і місцевого населення.

Ключові слова: *військовополонені, етнічні групи, Перша світова війна, Південь України, підприємства.*

Вивчати питання військового полону в роки Першої світової війни на теренах Російської імперії не можна без урахування національних характеристик. Насамперед це пов'язано з державною політикою російського уряду щодо військовополонених Центральних країн.

Однією з важливих характеристик, що визначала долю військовополоненого, була саме національна належність. З нею пов'язане питання «благонадійності» яке, зі свого боку, визначало різні умови перебування у військовому полоні представників одного й того самого підданства. Етнічна строкатість армій, особливо австро-угорської, визначала таку ж етнічну строкатість і середовища військовополонених.

До категорії «неблагонадійних» народів зараховували передусім німців, австрійців та угорців. Надійнішими з погляду російського уряду були представники слов'янських народів, румуни.

Для таких багатоетнічних регіонів, як Південь України, додавалися й інші складники проблеми військового полону. Зокрема, статус «військовополонених» отримали піддані Німеччини та Австро-Угорщини, які проживали на південноукраїнських теренах, а наявність, наприклад, великої кількості місцевих німців створювала додаткові можливості для взаємодії військовополонених і місцевого населення.

Слід відзначити, що однією з провідних тенденцій дослідження проблеми військовополонених Центральних держав на території Російської імперії стало зростання інтересу дослідників до тематики. Відкриття доступу до архівосховищ для іноземних дослідників визначило й появу нових спеціальних робіт з питань військового полону в зарубіжній історіографії та багато інших [1–8].

Особливе пожвавлення інтересу до питання військового полону спостерігається серед російських дослідників. Це стосується не лише регіональних аспектів розміщення військовополонених, а й окремих їх категорій, наприклад турецьких військовополонених [9].

Більшість цих робіт торкаються питання військовополонених на території сучасної Росії і написані на російській архівній базі. Виняток становлять роботи Р. Нахтігала про Дарницький табір військовополонених, окремі розвідки щодо використання праці військовополонених на території Наддніпрянської України [10; 11–13].

Питання національної належності військовополонених на території України в науковій літературі висвітлюється переважно побіжно. Окреме питання – це специфіка використання праці військовополонених у таких багатоетнічних регіонах, як Південь України. Таких робіт вкрай недостатньо, саме тому вирішення цього питання поставлено за мету дослідження.

Згідно з дослідженням Р. Нахтігала, «із-понад 2 млн полонених, яких доставили з фронту, приблизно 1,8 млн осіб судилось або бути ввезеними в підросійську Україну, або ж проїхати транзитом через українські терени» [10, 105]. Значна частина військовополонених потрапляла й на територію індустріального Півдня України.

Варто зазначити, що важливим аспектом діяльності підприємств Півдня України було те, що кваліфіковану робочу силу, а почасти і керівництво, становили іноземці, зокрема німці. З початком Першої світової війни обертів набирала антинімецька пропаганда. Як результат, на підприємствах Півдня України виникали непоодинокі конфлікти між робітниками та керівництвом із числа німців. Достатньо показовим є текст анонімного донесення працівників Петровських заводів на помічника директора: «Мы сыны России и Защитники Родины. Покорнейше просим Ваше Превосходительство обратитъ на нашу просьбу Ваше Великое Внимание. Так как у нас помощник Директора немец, и он для России Враг» [14, 160].

У цьому випадку маємо класичний приклад соціальної стигматизації німецького населення – навішування соціальних ярликів із негативним підтекстом.

Коли на завод прибули військовополонені, ситуація лише загострилася. Зокрема, у згаданому випадку з помічником директора Августом Шлуппом на заводі поширювалися чутки про його симпатії до військовополонених [14, 166].

Особлива ситуація стосувалася заводів, що виконували оборонні замовлення. Патронний завод у Луганську, завод Гантке в Нижньодніпровську та інші, на думку урядовців, не мали використовувати працю військовополонених. Так, 28 липня 1915 р. повідомлялось, що адміністрація колишнього заводу Гантке, цехові майстри майже всі поляки, значна частина яких співчуває Німеччині [14, 228].

Водночас першими «військовополоненими» в 1914 р. стали піддані Центральних країн, що проживали на території «Південно-Західного краю» Російської імперії. Зокрема, військовозобов'язані – німецькі та австрійські піддані, які проживали на території Півдня України, мали бути перевірені на «благонадійність» і, за потреби, вислані за межі краю «як військовополонені».

В офіційних документах трапляється особливе ставлення до окремих національних груп військовозобов'язаних Центральних країн – чехів та подекуди русинів. Так, у «Повідомленні головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту головному начальникові Київського військового округу щодо військовополонених» вказувалось, що затримці не можуть підлягати політично благонадійні чехи та русини [15, 473].

Натомість німецьких колоністів у значній кількості виселяли з місць постійного проживання. Зокрема, наприкінці серпня 1914 р. лише з Верхньодніпровського повіту було вислано 122 особи [16, 140–144]. Іронія долі полягає в тому, що в 1914 р. з Півдня України висилали місцевих німців та австрійців, а вже в 1915 р., через нестачу робочих рук, сюди почали масово завозити полонених, зокрема й німців.

Аналіз архівних документів дає змогу виявити чисельну перевагу серед військовополонених підприємств Півдня України слов'ян, переважно з-поміж рядових австро-угорської армії: сербів, чехів, словаків, поляків, хорватів, словенців, румунів та українців (у документах значилися як русини).

Незважаючи на те, що російський уряд цілеспрямовано відправляв німців та угорців на терени російських губерній, кількість представників цих груп на підприємствах Півдня України з 1915 р. була значною, а починаючи з 1916 р. – масовою. Так, на Нікополь-Маріупольському заводі станом на 1 березня 1917 р. налічувалося 1420 австрійців, 562 німці, 240 турків [12, 28].

Окрім згаданих національних груп, на підприємствах, хоча і в значно менших кількостях, працювали італійці. Траплялися випадки використання праці греків, босняків, євреїв.

Тут слід мати на увазі, що російські документи цього періоду часто (але не завжди) не розрізняли австрійців і німців й іменували їх спільною назвою «німці».

З огляду на означене, важливою науковою проблемою щодо військовополонених є також питання їхньої національної самоідентифікації. Слід зазначити,

що певна частина військовополонених ідентифікувала себе в достатньо різний спосіб: за місцем проживання, державною належністю тощо. У дослідженні польського історика Адама Мьодовського наводяться приклади такої самоідентифікації. Так, угорські словаки ідентифікували себе як угорців чи русинів, румуни Трансильванії – як угорців, а румуни Буковини – як русинів. Певна частина поляків та словенців ідентифікувала себе як австрійців [17, 112].

Окрім того, документи, за якими звітували різного роду службовці та поліцейські чини, також цікаві з погляду групування військовополонених. Так, пристав Білянських копалень Слов'яносербського повіту 1 жовтня 1916 р. подавав статистику про склад військовополонених. Тут ми можемо помітити виокремлення таких груп: німецька армія (німці, слов'яни, ельзас-лотарингці), австрійська армія (австрійці, слов'яни, румуни, італійці) й турецька армія без виділення підгруп [18, 311].

Загалом треба підкреслити, що подекуди розрізнення слов'ян і неслов'ян через недостатню кваліфікацію ставало проблемою для відповідних російських посадових осіб.

Одне з важливих питань використання праці військовополонених – це питання ролі цієї категорії робочої сили в економіці країни, що веде війну. Військовополонені своєю працею фактично зміцнювали сили противника в боротьбі з власними країнами. На ставлення до «роботи на ворога» впливали не лише індивідуальні характеристики, а й групові, зокрема національні.

Спроба осмислення національної належності та якості робіт, що виконувалися, відбувалась уже в 1918 р. Зокрема, С.М. Прокопович так описував це питання: «Чехи та словаки – чудові робітники, дають вищу продуктивність, ніж російські робітники; навпаки, продуктивність німців та мадьяр надзвичайно низька. Окрім того, вони свідомо саботують роботу, у деяких місцях справа доходила навіть до підпалу шахт та псування майна» [19, 171].

Особливо важливим це питання постає з огляду на те, що в деяких секторах промисловості України кількість військовополонених, залучених на виробництві, була дуже значною. Насамперед це стосується кам'яновугільної промисловості й особливо металургійної та залізорудної. Подекуди чисельність військовополонених перевищувала більш ніж 50 % від усієї кількості працівників.

Військовополонених використовували переважно як некваліфіковану робочу силу. Щоправда, за наявності певних навичок військовополонені виконували і кваліфіковану роботу. З-поміж спеціальностей полонених можна виокремити й такі: токар, електромеханік, механік, машиніст. Велику кількість серед таких працівників становили поляки та чехи [18, 146 зв.].

Багато військовополонених було задіяно в сільському господарстві. У документі «Роз'яснення Міністерства землеробства Російської імперії щодо способів подолання зменшення чисельності робочих рук у сільському господарстві» прямо вказується, що саме військовополонені є джерелом для вирішення питання нестачі робочої сили [15, 354].

У цьому ж документі наводяться цифри щодо розподілу між різними видами робіт військовополонених: «...на початок 1916 року це число досягало 700 тисяч, а саме: на сільськогосподарських роботах з минулого року було залишено 246,340, на кам'яновугільних і на заводах, що працювали на оборону – 139,315, на побудові стратегічних шляхів – 66,880, на лісових та гідротехнічних – 37,595, на роботах земств та міст – 19,802, решта на воєнних роботах, переважним чином, на фронті» [15, 354].

Окреме вагоме питання – це взаємини військовополонених із місцевим населенням і солдатами Російської імператорської армії. Відомо, що існувала низка циркулярів, які обмежували таке спілкування.

Наприклад, описується вплив військовополонених на російських солдатів: «...Вплив на наших солдат надзвичайно шкідливий: чехи відверто вихваляються, що вони єдині на світі розумні люди, через те, що з самого початку війни відмовились битися, ось чому в них і одяг в чудовому стані, між тим, як інші гниють в окопах. Наших солдат, які деруться, вони називають віслюками. Наші слухають із зацікавленістю і визнають чехів за надзвичайно розумних людей» [15, 130]. Відповідно, у документах наголошується на необхідності припинити такі шляхи взаємин із військовополоненими.

Однак виконання цих документів подекуди було неможливим насамперед через недостатню кількість охорони. Окрім того, наявність на Півдні України німецьких колоній додавала особливу специфіку регіону.

Архівні документи засвідчують контакти між полоненими та місцевими німцями: «Через слабкий нагляд вказані полонені мають вільне спілкування не лише з мешканцями прилеглих до Цегляного заводу поселень Петровських заводів, але і відвідують навколишню колонію німців хутору Фрізе, де купують молоко та інші продукти, а в святкові дні сидять в гостях з німцями, що приходять до хутору Фрізе з села Агапуровки» [14, 357].

Лояльніше ставлення уряду до військовополонених слов'ян визначало їх більш вільне перебування на теренах України.

Військовополонені з-поміж слов'янських народів, за потреби, достатньо швидко вчили російську та українську мови й навіть одружувались. Такі факти наводяться в численних спогадах. Зокрема, військовополонений австро-угорської армії чех Мартин Марек повідомляв, що російської мови його навчила молода продавець приватної лавки хутору, де він працював [20].

З часом ситуація з контролем за військовополоненими тільки погіршувалась. У травні 1917 р. повідомлялось про факти вільного пересування населеними пунктами військовополонених, що «...безперешкодно спілкуються з місцевими жителями, проживають на приватних квартирах і проникають до військових районів» [15, 478].

Звичайно, за таких обставин втечі військовополонених були можливими. Архівні матеріали дозволяють простежити особливості таких втеч і розшук військовополонених.

Варто відзначити, що нагляд за дотриманням умов перебування військовополонених Центральних держав міг здійснюватися міжнародними та національними благодійними організаціями. Якщо брати до уваги практику такого нагляду, активними були Російський Червоний Хрест, Німецький Червоний Хрест, дипломати Данії, Швеції та США, національні організації поляків, чехів, українців тощо.

23 вересня 1916 р. у таборі військовополонених у с. Кам'янське (нині м. Кам'янське Дніпроперовської обл.) з візитом був «Уповноважений Північно-Американських Штатів» Лейдік, який цікавився, скільки працюють військовополонені, скільки отримують заробітної платні на руки, яке отримують продовольство і т. д. [18, 310]. Подібні візити здійснювали данські дипломати, німецькі сестри милосердя.

Водночас окремі держави-покровительки, як Іспанське королівство, такі функції через брак фінансування виконували обмежено (опікувались військовополоненими турками).

Також відомі і факти відмови військовополонених чехів і словаків від зустрічі з німецькою сестрою милосердя: «...при появі німецької сестри милосердя Роте заспівали „Боже, Царя Храни“, а потім прокричали: „Да здравствует Россия – ура“» [18, 235].

Більш детально охарактеризовано візити представників Німецького Червоного Хреста до військовополонених Російської імперії, зокрема і в «робітничі селища» на території Півдня України, в роботі Джеральда Девіса [21]. Зокрема, автор відзначає, що німецька сестра милосердя Ані Роте, окрім візиту, змогла надати інформацію й про стан економіки Російської імперії військового часу [21, 36].

Варто відзначити, що в питанні дотримання прав військовополонених важливу роль відігравав факт наявності російських військовополонених на території Німеччини та Австро-Угорщини. Уряди ворогуючих країн намагались дотримуватися міжнародних зобов'язань щодо утримання військовополонених й відслідковували заявлені умови.

За документами можна простежити динаміку змін у ставленні до певних питань побуту та життя військовополонених. Й тут слід відмітити кращі умови перебування військовополонених на території України, як порівняти з російськими губерніями (зокрема, Сибіром). Це також стосується й кращих кліматичних умов, зокрема Півдня України що був подібним до кліматичних умов значної частини військовополонених австро-угорської та німецької армій. Щоправда, ця проблема потребує більш глибокого дослідження.

Піднесення українського національно-визвольного руху в 1917 р. не могло не позначитися на середовищі військовополонених. Насамперед це стосується українських військовополонених з Галичини та Буковини. Саме в цей період можна спостерігати появу нових організаційних форм військовополонених, зокрема й за національною ознакою.

Найорганізованіші групи українських військовополонених перебували в таборах Царицина, Дубовки (нині територія Російської Федерації), на території рудників Криворіжжя та в Києві, де з травня 1917 р. працював «Український Центральний Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни» [22, 6].

Велику активність проявляли військовополонені з добровольчого з'єднання Українських січових стрільців. На території Півдня України певна їх кількість знаходилася на роботах залізорудного Кривбасу.

Український історик І. Хома представив таку інформацію щодо цього питання: «У Новоросійську [тут, очевидно, йдеться про рудники Новоросійського товариства. – А.Т.] поблизу Кривого Рогу перебувало приблизно 40 українців зі Східної Галичини й 10 буковинців, які на чолі зі стрільцем О. Думіним сформували організаційний комітет українських військовополонених Криворіжжя» [22, 6–7]. Цей комітет мав на меті активізацію національного життя серед військовополонених і місцевого населення, боротьбу за покращення умов праці та проживання.

Цінним джерелом історії формування українського з'єднання «Січових Стрільців» з числа військовополонених є спогади організатора криворізької групи Осипа Думіна (псевдо Антін Крезуб). О. Думін також повідомляє, що ставлення було лояльним тільки до чехів, словаків і сербів. З українцями «...поводилися як з Німцями або Мадярами» [23, 117]. Це стосувалось, зокрема, можливості виходу за відведені межі рудника. Подібні факти вказують на виділення на місцях ще однієї групи «нелояльних» військовополонених, але з числа слов'ян. Ставлення до українців змінилось лише після революції 1917 р. й не без допомоги місцевих лікарів, інженерів, які працювали на копальнях.

Загалом період Першої світової війни став періодом суттєвих переміщень етнічних груп, зокрема й на Півдні України. Перебування військовополонених різних національностей, що супроводжувалось взаємодією з місцевим населенням, додавали нові риси до національної характеристики краю періоду Першої світової війни.

На підприємствах Півдня України працювали переважно представники слов'янських народів з числа рядових австро-угорської армії. Водночас, починаючи з 1916 р., через нестачу робочих рук масово з'являються й інші військовополонені австро-угорської та німецької армій, передусім – угорці, німці, австрійці.

Однією зі специфічних рис регіону була наявність великої кількості німецького населення, яке з початком Першої світової війни зазнало суттєвих обмежень. Це, зокрема, стосується підданих Німеччини та Австро-Угорщини, що мали бути виселені з місць постійного проживання.

Іншою особливістю краю стала гостра потреба підприємств у робочій силі, зокрема кваліфікованій. Попри збільшення попиту на вугілля, метал, працівники південноукраїнських підприємств масово мобілізувались до російської армії. Це створило ситуацію, коли окремі галузі промисловості краю, насамперед кам'я-

новугільна, металургійна та залізорудна, після 1916 р. були суттєво залежні від робочої сили військовополонених.

Південь України, зокрема Криворіжжя, став місцем організаційного зміцнення українських військовополонених, що в другій половині 1917 – на початку 1918 р. виявили бажання та влилися до українського військового з'єднання Січових стрільців.

Враховуючи багатоетнічний склад військовополонених, перспективним виглядає дослідження відносин між різними національностями, питання дозвілля та побуту, а також вивчення релігійного життя полонених.

Джерела та література:

1. *Nachtigal R. Die Murmanbahn: Die Verkehrsanbindung eines kriegswichtigen Hafens und das Arbeitspotential der Kriegsgefangenen (1915 bis 1918) / Reinhard Nachtigal. – Grunbach: Greiner, 2001. – 159 p.*
2. *Wurzer G. Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Russland im Ersten Weltkrieg: PhD Dissertation / Georg Wurzer. – Tübingen, 2000. – 589 p.*
3. *Rachamimov A. POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front. – Oxford; New York: Berg Publishers, 2002 / Alon Rachamimov. – 259 p.*
4. *Leidinger H. Zwischen Kaiserreich und Rätemacht: Die deutschösterreichischen Heimkehrer aus russischer Kriegsgefangenschaft und die Organisation des österreichischen Kriegsgefangenen und Heimkehrwesens 1917–1920. – Viena: University of Vienna, 1995 / Hannes Leidinger. – 206 p.*
5. *Yanikdag Y. Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914–22 / Y. Yanikdag // Journal of Contemporary History. – 1999. – № 34. – P. 69–85.*
6. *Rossi M. I prigionieri dello Zar, soldati italiani dell'esercito austro-ungarico nei lager della Russia, 1914–1918 / Marina Rossi. – Mursia, Milano, 1997. – 204 p.*
7. *Познахирев В.В. Турецкие военнопленные и гражданские пленные в России в 1914–1924 гг.: монография / В.В. Познахирев. – СПб.: Нестор-История, 2014. – 292 с.*
8. *Tuca C. Prizonierii romani din armata Austro-Ungara internati in Rusia. Problemele repatrierii / Cornel Tuca. – Cluj-Napoca, 2011. – 379 p.*
9. *Бондаренко Е.Ю. Иностраные военнопленные на Дальнем Востоке России: 1914–1956 гг.: Дис... д-ра ист. наук: 07.00.02. – Владивосток, 2004. – 477 с.*
10. *Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни / Р. Нахтігаль // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 103–116.*
11. *Саранча В. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому гарнізоні / В. Саранча // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 84–92.*
12. *Каплін Д.С. Проблема використання праці військовополонених у важкій промисловості України в умовах Першої світової війни 1914–1917 рр. / Д.С. Каплін // Гілея: науковий вісник. – 2009. – Вип. 22. – С. 18–30.*
13. *Каплін Д.С. Західна історіографія проблеми військового полону на території українських земель у контексті / Д.С. Каплін // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 51. – С. 120–128. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2009_51_18. – Назва з екрана.*

14. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДІАК). – Ф. 313. – Оп. 1. – Спр. 3229.
15. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У двох книгах. – Книга 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В.А. Смолій. – К.: Кліо, 2015. – 800 с.
16. ЦДІАК. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 3059.
17. Miodowski A. Jeńcy austro-węgierscy w niewoli rosyjskiej w okresie przedrewolucyjnym (sierpień 1914 – luty 1917). / A. Miodowski // Białostocki teki historyczne. – 2016. – Т. 14. – Р. 111–130.
18. ЦДІАК. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 3231.
19. Прокопович С.Н. Война и народное хозяйство / Сергей Николаевич Прокопович. – М., 1918. – 264 с.
20. Былые походы: Воспоминания словацких красноармейцев-участников Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны в СССР [Электронный ресурс] – М.: Воениздат, 1961. – 256 с. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/other/sb_bylye_pohody/15.html. – Назва з екрана.
21. Davis G. National Red Cross Societies and Prisoners of War in Russia, 1914–1918 / Gerald Davis // Journal of Contemporary History. – 1993. – Vol. 28. – P. 31–52.
22. Хома І.Я. Січові Стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917–1919 рр. / Іван Хома. – К.: Наш час, 2011. – 104 с.
23. Крезуб А. Початок галицького куріння Січових Стрільців / Антін Крезуб // Кур'єр Кривбасу. – 2000. – № 133. – С. 116–121.

© **Андрей ТАРАСОВ**

ВОЕННОПЛЕННЫЕ ЦЕНТРАЛЬНЫХ ГОСУДАРСТВ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ЮГА УКРАИНЫ (1914–1914): ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦИОНАЛЬНОГО СОСТАВА

В работе проанализированы этнические группы военнопленных Централь-ных государств в годы Первой мировой войны на территории Юга Украины. Автор указывает на важную роль труда военнопленных для экономики Российской империи, особенно для тяжелой промышленности. Автор охарактери-зовал специфику работы военнопленных на предприятиях региона. Указывается, что из-за политической позиции российского правительства положение пленных славян и румынов было лучше. Полиэтнический характер Юга Украины придавал особую специфику взаимодействиям военнопленных и местного населения.

Ключевые слова: военнопленные, этнические группы, Первая мировая война, Юг Украины, предприятия.

© *Andrii Tarasov*

POWS OF THE CENTRAL POWERS AT THE ENTERPRISES OF THE SOUTH OF UKRAINE (1914–1917): ETHNICITY CHARACTERISTICS

The article analyzes the ethnic groups of the POWs of the Central Powers during the First World War on the territory of the South of Ukraine. The author argues that prisoners of war played an important role in the economy of Russian empire, especially in heavy industry. The author described the specificity of work of POWs in the enterprises of the region. The article states the fact that because of political position of Russian government (so-called «friendly nations») the Slavs and the Romanians had better conditions in captivity. The activities of humanitarian societies were the important factors of better conditions for POWs. Since 1917 the new period with new possibilities for POWs has started. The Ukrainian POWs had got the possibility to be a new national military power. The multiethnic nature of the South of Ukraine has predetermined the specifics of the contacts of prisoners of war and the local population.

Keywords: *POWs, ethnic groups, First World War, the South of Ukraine, enterprises, Russia.*